

УДК 94(477)«19»:338.43.01/02

В. А. Дубніський, О. М. Федьков

УКРАЇНСЬКІ СОЦІАЛІСТИ ПРО СТОЛИПІНСЬКУ АГРАРНУ РЕФОРМУ: АКсіОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ (1907-1917 рр.)

На основі публікацій представників українських соціалістичних партій Наддніпрянської України (УСДРП, УПСР) характеризуються оцінки щодо змісту та реалізації столипінської аграрної реформи у міжреволюційний період (1907-1917 рр.).

Ключові слова: українські соціалісти, есдеки, УСДРП, есери, УПСР, столипінська аграрна реформа, П. Столипін, муніципалізація землі, соціалізація, землевпорядні комісії, Селянський банк, переселенська політика.

Розпуск II Державної думи 3 червня 1907 року ознаменував поразку першої російської революції 1905-1907 рр. Уряд, очолюваний прем'єр-міністром П. Столипіним, намагався взяти реванш за поступки суспільству, викликані революцією. Цей період характеризувався розширенням каральних, поліцейських повноважень представників влади на місцях. Влада ретельно контролювала діяльність земських і громадянських організацій, політичних партій та при найменших проявах непокори мала право на проведення каральних санкцій і застосування зброї. Поступки з національного питання, вирвані в самодержавства, ліквідовувалися, розпочалися гоніння на українську мову й культуру. Більше того, взагалі було відмовлено в існуванні українців як окремого етносу. Однак, ставши на шлях придушення здобутків революції, П. Столипін розумів, що лише репресивними заходами не вдасться стабілізувати ситуацію в країні, тому потрібно було їх поєднати з реформаторською діяльністю, котра в майбутньому могла захистити імперію від повторних революційних потрясінь.

Програма економічних перетворень, запропонована П. Столипіним, передбачала створення передумов для розвитку змішаної, багатопланової системи в сільському господарстві. Складовими її частинами були: ліквідація общини та створення умов для розвитку приватної власності на землю, запровадження системи хуторів і відрубів [1, с. 386-

387]. Для наділення багатьох малоземельних і безземельних селян землею вирішено було здійснити їхнє переселення до Сибіру. Всі ці заходи мали здійснюватися за допомогою Селянського поземельного банку. Водночас урядові зусилля були спрямовані на підвищення рівня агрокультури та розвитку сільськогосподарської освіти. Важливе значення при цьому мало відігравати створення окремої землеробської партії, котра б реально представляла інтереси дрібних землевласників у парламенті [2, с. 26-28].

Науковці вважають, що уряд розраховував на підтримку заможних селян, які повинні були зосередити у своїх руках більшу частину земель, що були скуплені селянським поземельним банком у поміщиків [1, с. 386-387]. Однак, на нашу думку, П. Столипін у своїх перетвореннях також орієнтувався і на численну групу малоземельних та безземельних селян, які становили переважну частину цієї соціальної верстви російського суспільства. Зокрема, на думку прем'єр-міністра, «найголовніше наше завдання – зміцнити низи. У них вже сила країни. Їх більше 100 мільйонів! Буде здоровим і міцним коріння держави, повірте – і слова Російського Уряду поіншому зазвучать перед Європою і цілим світом» [3, с. 41]. При цьому він також обережно ставився до інтересів поміщиків, оголосивши їх власність недоторканою.

Одним із важливих завдань реформи П. Столипін вважав створення на селі міцної верстви заможного селянства як надійної опори уряду. Ще влітку 1907 р., переконуючи М. Львова очолити Міністерство землеробства, П. Столипін казав, що «не має межі тим покращенням, полегшенням, котрі я готовий дати селянам» [4, с. 35].

Політична реакція та столипінська аграрна реформа стали тими чинниками, що визначали зміст і форми діяльності українських політичних партій після подій 3 червня 1907 року. Серед українських соціалістичних партій найпотужнішою залишалася УСДРП. Разом із тим у цей період активізує свою діяльність УПСР, яка була конкуренткою УСДРП.

Історіографія проблеми невелика. Опосередковано дане питання розглядали Г. Касьянов, В. Бевз, А. Павко та В. Головченко. Однак, публікацій, які б цілісно характеризували ставлення представників українських соціалістичних партій Наддніпрянщини до аграрної реформи у міжреволюційний період немає. Тому в даній статті маємо на меті дослідити їх оцінки та судження на аграрні перетворення у підросійській Україні в зазначений період.

Слід наголосити на тому, що значне обмеження легальної діяльності УСДРП після 3 червня 1907 року не штовхнуло її на згубний шлях політичного терору, як це сталося, з більшовиками. Схвалена зборами Київського комітету партії резолюція визначала перевагу ненасильницьких методів боротьби, котру підтримали інші організації УСДРП.

У цей час у складі партії сформувалася невелика група теоретиків, які розпочали інтенсивно переосмислювати досвід першої російської революції. На порядку денному залишалася проблема поєднання соціального та національного аспектів в українському національному русі. Соціальна складова при цьому розумілася ними як система шляхів розв'язання соціально-економічних питань, серед яких важливе місце посідало аграрне питання. Так, в одному з друкованих органів партії читаємо: «Висвітлити сей процес (вирішення економічних і соціальних проблем в Україні. — О. Ф., В. Д.) світлом марксової ідеології, заналізувати його соціально-економічні підвалини, його хід, розвойові тенденції і ціль є першим завданням української соціалістичної думки» [5, с. 5].

Важливим здобутком української соціал-демократії цього часу вважаємо відхід частини представників партії (В. Садовський, Л. Юркевич) від класового підходу до поділу нації на пролетаріат, селянство і буржуазію та використання понять «вищі, середні та нижчі класи». Зокрема, роблячи наголос на ролі середнього класу як важливої сили національного руху, Л. Юркевич зазначав: «Кооперація заможних селян становить таку економічну силу, що з нею рух українських націоналізаторів може твердо глянути в очі своїй будучині» [6, с. 5]. На необхідності працювати серед заможного селянства наголошував В. Садовський. Він визнавав можливість диференційованого підходу до різних верств сільського населення в культурно-просвітній роботі. Український соціал-демократ зазначав: «Звичайно, для того, щоб національно-просвітницька робота серед цієї групи (заможних селян. — О. Ф., В. Д.) могла дати певні наслідки, необхідно, щоб її господарський стан був гарний» [7, 5]. Ця ідея свідчила про те, що, з одного боку, сільський пролетаріат та незаможні селяни вже не були тією єдиною групою населення, на яку спиралися українські соціал-демократи, а з іншого — вони прагнули завоювати прихильність заможного селянства, яке було одним з джерел формування національної інтелігенції (отже і партійного активу). Це визначалося аграрними змінами, що відбувалися в країні, та прагненням

української соціал-демократії розширити соціальну базу, на яку мала опиратися у своїй діяльності партія. Вищезазначена тенденція входила в суперечність з партійною програмою, що незмінно відстоювала класові підходи.

Одночасно есдеки не відкидали необхідності проведення роботи серед інших верств суспільства. У часописі «Наш Голос» за 1911 р. читаємо: «А перед національними партіями стелиться довгий і невідрадний шлях другорядної ролі та праці серед найтемніших елементів сільського і максимум дрібнопромислового міського робітництва» [8, с. 226]. Враховуючи те, що селянство є основою української нації, есдеки вважали, що «наше селянство, через антиукраїнську політику уряду, стоїть на найлучшому культурному щаблі серед інших більших партій Росії» [9, с. 214]. Разом із тим, вказуючи на майже повну відсутність національної аграрної буржуазії, визнавали, що саме український пролетаріат мав «з'єднати національний момент з напрямком громадянського розвитку» і «виплекати міцну і пишну національну культуру» [9, с. 259].

Один із лідерів партії М. Порш, погоджуючись із В. Садовським щодо необхідності проведення культурно-просвітницької роботи, головну увагу звертав на «інтелігентний пролетаріат», тобто вчителів, фельдшерів, дрібних службовців, що не втратили зв'язок з тими селянськими і робітничими верствами, з яких вони вийшли. Лідером у боротьбі за національне визволення, на його думку, мав стати численний український пролетаріат. Однак, така постановка питання не відповідала тогочасній соціальній ситуації в Україні (близько 85% населення становило селянство). Відтак, ідея визвольної місії пролетаріату з гаслом його лідерства була примарною. Загалом же в українських соціал-демократів національна ідея була виразно підпорядкована класовій. На їх думку, якщо вона не зможе стати формою «вияву та оборони» життєвих інтересів трудящих, то і так залишиться «нікому не потрібною панською забавкою» [9, с. 259].

Незмінність положень програми УСДРП, прийнятих ще у грудні 1905 року, дає підстави говорити про те, що в аграрному питанні партія залишалася на старих позиціях муніципалізації землі. Це передбачало конфіскацію великих приватних, державних, удільних і церковних володінь та передачу їх у розпорядження демократичних органів місцевого самоврядування. Однак умови, в яких опинилися члени партії, призвели до прагнення українських соціал-демократів внести корективи в аграрну складову програми.

У численних зверненнях та політичних статтях есдеків провідне місце займала оцінка Столипінської аграрної реформи. Зокрема, вони засуджували «канцелярський шлях» розв'язання аграрних відносин [10, с. 2]. Слабким місцем урядових реформ, на їхню думку, була незначна підтримка цих перетворень з боку селян. Члени партії вважали, що домогтися такої прихильності, можна тільки шляхом передачі землі селянам. «Замість передачі селянам культурної землі правительство мусить осушити панські болота, обводнити степи, одвести під пахоту вільні землі на далекій Півночі і роздати цю землю безземельним і малоземельним, – читаємо в часописі «Слово» [11, с. 9]. Есдеки знову ж висловлювалися за ліквідацію великої земельної власності, що, на їх думку, має бути пріоритетною складовою аграрної політики уряду. Вони писали: «Коли добре проведена земельна політика уряду могла, насамкінець, вирвати економічну силу з рук великих земельних власників і, таким чином, цілком знищити їхнє політичне панування, то навіть невпорядкована неодмінно повинна була робити теж саме, хоч і не в великому масштабі» [10, с. 2].

Українські соціал-демократи відзначали той факт, що Столипінська аграрна реформа не враховує специфіки земельного питання в різних регіонах Російської імперії, зокрема і в Україні. М. Порш звертав увагу на особливості земельних відносин в Наддніпрянщині та інших частинах європейської Росії. Це стосувалося, насамперед, питання володіння землею. Він зазначав: «Там надільна вся земля належить всій громаді селянській... У нас такого громадського володіння землею, можна сказати, ніде на Україні немає» [12, с. 8-9]. Тому, на його думку, «кожен народ повинен мати право сам порядкувати своїми господарськими справами», і особливо, у врегулюванні земельних відносин [12, с. 8-9].

Найкраще специфіку аграрних відносин у краї знали місцеві органи самоврядування (муніципалітети), які повинні були безпосередньо проводити перетворення. Відстоюючи ідею муніципалізації землі, М. Порш наголошував на ролі місцевих органів влади, яким пропонувалося надати значні повноваження [13, с. 1].

Неабияка роль в земельній реформі відводилася Селянському банку. Однак есдеки відкидали можливість купівлі землі за його допомогою, як то пропонував уряд. Члени УСДРП вважали, що «роль його була – допомагати прогорілим поміщикам вигідно продавати свої обтяжені боргами землі, а багатим селянам прибирати їх» [14, с. 3].

На думку українських соціал-демократів, незаможні селяни не користувалися послугами банку тому, «що чекали землі у Думи, що Дума без викупу дасть землю» [15, с. 1-3]. Такі настрої селян відповідали програмним засадам УСДРП, яка вважала, що землю селяни мали отримати безкоштовно у користування, і головну роль в цьому можуть відіграти органи місцевого самоврядування.

Критикували есдеки і діяльність урядових землевпорядних комісій. Вони зазначали, що одним із важливих завдань у питанні врегулювання земельних відносин була зміна складу та змісту діяльності цих комісій. Останні, на їх думку, здійснювали свою діяльність, насамперед, на користь поміщиків, а «продаж землі здійснювали в інтересах лише заможних козаків і селян» [16, с. 8-9]. Інтереси незаможного селянства у справі отримання землі порушувалися.

Члени УСДРП негативно ставилися до створення хуторських і відрубних господарств. На їх думку, запровадження таких господарств не розв'язувало проблеми аграрного перенаселення. У друкованому органі партії зазначалося, що «хутори лише збільшують нерівність між селянами» [17, с. 4]. Разом з тим, есдеки вважали, що проблему селянського малоземелля та безземелля можна вирішити шляхом проведення чіткої переселенської політики. При цьому вони вказували на недоліки в її проведенні. Тому одним із дієвих кроків аграрних перетворень есдеки вважали створення при краєвих органах влади переселенських організацій, «що поставили собі за мету внести планомірність в стихійний процес переселенського руху з України» та надання агрономічної допомоги селянам, які переселялися [13, с. 1].

Отже, заходи децентралізації в управлінні Російською державою передбачали передачу значної частини повноважень місцевим органам влади. Це стосувалося різних сфер суспільного життя, серед яких важливу роль відігравали аграрні відносини. Тому члени УСДРП і пропонували питання власності землі, «підняття економічного благополуччя селян», здійснення переселенської політики передати до їх компетенції. При цьому вони зазначали, що реалізація цих завдань може бути здійснена тільки після докорінного реформування органів місцевого самоврядування і «особливо до цього мусять взятись селяни» [14, с. 1].

Загалом же, поєднуючи розв'язання аграрного та національного питань з інтересами певних соціальних груп, представники УСДРП зробили помітний внесок у концептуальний розвиток проблеми в цілому, чимало було зроблено і в прак-

тичному плані. Однак, розробка ними аграрного питання виключно в соціально-класовому аспекті, а також нечіткість у ставленні до різних соціальних груп населення (малозаможні і незаможні селяни, сільський пролетаріат, український пролетаріат, заможне селянство) згубним чином відобразилися на реалізації потенційних можливостей партії. Залишаючись на позиціях муніципалізації землі, члени УСДРП неоднозначно оцінювали столипінську аграрну реформу. У цей час есдеки вперше висловлюють ідеї підтримки кооперативів і сільсько-господарської освіти селян, які в умовах столипінщини мали покращити соціально-економічний стан селян. У національному питанні збереглася ідея автономії України.

З великими труднощами виходила зі стану організаційної аморфності, що настала після розгрому Центрального комітету у серпні 1907 року, УПСР. Частина її членів виїхала до Галичини і створила там закордонний центральний комітет партії, діяльність якого була виключно видавничою. 1908 року почала своєю діяльністю група під керівництвом В. Чехівського на Чернігівщині [18, с. 36]. Один з гуртків УПСР заснував у 1909 році літературно-мистецький місячник «Українська хата», який виходив за редакцією М. Шаповала і П. Богацького. Тоді ж почав виходити часопис «Село», який протримався три роки [19, с. 91]. З ним співпрацювали М. Грушевський, М. Шаповал, М. Залізняк, Л. Ковалів та інші. Незадовго до війни було створено часопис «Маяк». Жодне з названих періодичних видань не було партійним органом. Актуальність питання створення партійного органу підкреслила відозва Головної Ради УПСР, опублікована у 1911 році. У ній була дана оцінка політичного становища, містився заклик до активної організаційної роботи і повідомлялося про підготовку партійного з'їзду. До всіх співчуваючих, «без огляду на державні кордони та океани», її автори зверталися із такими гаслами: «Разом із працюючим селянством, пролетаріатом і інтелігенцією йдемо на боротьбу за сповнення соціалістичних окликів, за економічну і політичну рівність – за соціалізм» [20, с. 163-165]. Однак скликати партійний з'їзд та організувати видання партійного органу Головній Раді не вдалося.

Особливістю більшості гуртків та організацій було те, що до їх складу ввійшли політичні діячі, котрі раніше працювали в спільних з росіянами та євреями партійних організаціях. Тому новостворені гуртки та організації, перебуваючи в атмосфері ідейної боротьби з колишніми колегами по партії, а також під загрозою ударів з боку російської реакції, не всти-

гали створити чітко сформульованої програми. Відсутність єдиної програми сприяла появі «нормів» та «проектів» програм, які, на думку авторів, найбільш вдало відтворювали ідеологію ще нествореної партії. Аграрне питання в програмах есерівських груп не було чітко сформульоване. Обмежувались цілком абстрактними лозунгами, практично не обґрунтованими гаслами, більшість їх схилялася до визнання принципу соціалізації землі. Однак цей принцип не поділяла Київська група, вимагаючи її націоналізації.

Відповідно до теорії соціалізації земля мала б бути власністю громад, а сільськогосподарська продукція була б усупільнена. Отже, індивідуальне користування землею, котре було досить поширене на Україні, мало б зникнути. Натомість, в російських губерніях цей проект аграрної реформи відповідав колективним формам землевпорядкування, які завжди існували там у формі «общини». Українські есери були проти цієї теорії і вважали, що «націоналізація землі цілком відповідала життєвим інтересам України» [21, с. 36]. Враховуючи те, що величезні земельні угіддя належали переважно російським поміщикам і польським магнатам, вони характеризували їх не тільки як «огнища визиску», але й як осередки чужої культури й чужого панування. Тому для розв'язання цих проблем і потрібна була така політика. «Націоналізація землі усувала це чуже панування над українським народом і визволяла українських селян від економічного визиску. Одночасно націоналізація землі, при якій українська держава як вираз волі українського народу ставала господарем всієї землі, пов'язувала міцно українське селянство з цією національно-українською державою», – писали вони [21, с. 36]. Таким чином, ми бачимо, що шлях націоналізації землі, котрий пропонували українські есери, був викликаний не тільки аграрними проблемами, але й національним становищем українського селянства. Тому члени партії й акцентували увагу на «соціально-економічній перебудові суспільного життя на основі примусового відчуження всіх знарядь виробництва... і передачу їх національним робочим органам» [22, с. 107]. Примусове відчуження землі мало носити безоплатний характер і стосувалося лише монастирських, удільних та поміщицьких земель [22, с. 108]. Українські есери обходили мовчанкою селянські землі, оскільки розуміли, що селянство виступає за збереження приватної земельної власності.

Українські соціалісти-революціонери, як і представники інших українських партій і організацій (УСДРП, ТУП),

справедливе вирішення соціально-економічних питань пов'язували зі здійсненням національного визволення. У проекті програми партії вони відзначали: «Борючись за соціально-економічні права робочого народу, ми будемо одночасно не з меншим прагненням боротися за наші національні ідеали, бо ми глибоко переконані, що в загальнолюдський храм міжнародного життя веде тільки шлях національного розвитку» [22, с. 108]. Українські есери пропонували здійснити скликання українського установчого сейму, який мав би розробити та втілити у життя національно-територіальну автономію [22, с. 108]. Як бачимо, Київська організація українських есерів віддавала перевагу способу встановлення автономії в Україні «знизу», шляхом розвитку внутрішньо регіональних революційних сил та народної ініціативи на місцях, а не «зверху», рішенням загальноросійського законодавчого органу.

Як і українські соціал-демократи, члени УПСР також активно здійснювали видавничу діяльність. У часописах і газетах вони прагнули поширити власні ідеї щодо розв'язання аграрних проблем у Наддніпрянській Україні. Так, у публікації одного з активних діячів партії О. Мицюка негативно оцінюється переселенська політика уряду П. Столипіна. «Бюрократії треба було чим-небудь вгамувати розбурхане безладдям та земельним голодом селянство, одвести очі від «крамоли», а ще більш од сусідніх поміщицьких земель в далеку сибірську тайгу», – зазначав він [23, с. 2]. На його думку, негативна складова цієї політики полягає у відсутності належних умов для переселенців і зайві витрати на різноманітні господарські справи. Вагомим аргументом проти переселенської політики уряду була денационалізація українського селянства на нових місцях проживання. У зв'язку з цим О. Мицюк зазначав: «Значить української нації за межами території України не може бути. Українців з-по-між тих, хто навіки переселився за межі України, не може бути» [24, с. 15]. Виходячи з цього, він пропонував «дбати об тім, аби всім нашим людям було місце на своїй Україні» [24, с. 16].

Важливе значення для врегулювання аграрних відносин, на думку членів УПСР, мали кооперативи. Так, відкидаючи ідею купівлі землі селянами через Селянський поземельний банк, вони пропонували брати селянам землю в оренду та вести на ній своє господарство. Один із членів партії, А. Терниченко, у часописі «Рілля» писав: «Треба громадою брати в найми панські землі, гуртом між собою їх розділяти, разом і сплачувати чи обробляти поміщикам за

тую землю» [25, с. 24]. Цей крок, на його думку, носив тимчасовий характер до того, як земля повністю не перейшла у власність держави, а селянам – у користування. Крім того, такий спосіб організації праці повинен був розв'язувати проблему забезпечення селян сільськогосподарською технікою. Так, в одному з часописів читаємо: «Часом хлібороб і розуміє, що машиною краще порати землю, але нема грошей, щоб купити ту машину. Але й проти свого лиха є спосіб. Той спосіб гуртове єднання» [26, с. 306].

Українські есери приділяли значну увагу національному вихованню українців, зростанню їхньої свідомості, закликали до обов'язкового збереження національної самобутності, поваги до всього українського. «А треба і необхідно, аби в нас економічна і культурна робота стояла на певному національному ґрунті. Коли ми всі, кооператори, добре знатимем, що ми є, перш усього, українці, а потім уже кооператори, і хлібороби, і ремісники, то це для розвитку нашого економічного і культурного буде як найкраще, – читаємо в часописі «Рілля» [27, с. 52].

Отже, українські соціалісти-революціонери, маючи всього кілька років практичної діяльності, поволі перетворилися в помітну політичну партію. Проаналізувавши ідеї та погляди членів гуртків і представників партії, доходимо висновку, що, по суті, чітко виваженої програми партії не було. Не було єдності серед членів УПСР і у вирішенні земельного питання. Скористатися ідеями програми російських есерів вони не могли, розуміючи соціально-економічні особливості України. Працюючи над складанням програмних положень, українським есерам одночасно було важко звільнитись від чужих впливів і дати своє практичне і реальне вирішення аграрного питання.

Загалом, у міжреволюційний період аграрне питання залишалось одним із важливих у сфері розгляду українських соціалістичних партій. Політична реакція та Столипінська аграрна реформа стали основними чинниками, що вплинули на ідеологію й форми їх діяльності. Представники найвпливовішої партії – УСДРП, загалом, залишалися на позиціях муніципалізації землі. Однак уже в цей період члени партії досить активно розглядають питання, пов'язані з кооперативним рухом та інтенсифікацією сільського господарства. Разом із тим послаблюється робота партії серед селянства та далі пропагується ідея автономії України. Також у цей період відбувався процес становлення і розробка аграрних поглядів УПСР. В їх основі лежала ідея націоналізації землі та

активний розвиток кооперації. Обидві соціалістичні партії негативно оцінювали політику уряду в аграрній сфері.

Список використаних джерел:

1. Історія українського селянства : нариси : в 2-х томах / [відп. ред. В.А. Смолій]. — К. : Наукова думка, 2006. — Т. 1. — 632 с.
2. Бакало Р. Розробка та запровадження століпінського аграрного законодавства / Р. Г. Бакало // Український селянин : збірник наукових праць / за ред. А. Г. Морозова. — Черкаси : Інститут історії України НАН України, Черкаський державний університет, 2002. — Вип. 5. — С. 26-28.
3. Корновенко С. Століпінська аграрна реформа / С. В. Корновенко // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан : збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. — С. 37-48.
4. Бородин А. Объединенное дворянство и аграрная реформа / А. П. Бородин // Вопросы истории. — 1993. — №5. — С. 33-44.
5. Від редакції // Наш голос. — 1910. — Ч.1. — С. 1-2.
6. Юркевич Л. Кооперація на Україні / Л. Юркевич // Слово. — 1909. — №8. — 22 серпня. — С. 5-7.
7. Садовський В. «Звичайно для того...» / В. Садовський // Слово. — 1909. — №6. — 8 лютого. — С. 5-6.
8. Рибалка Л. За для чого зорганізуємось ми національно? / Л. Рибалка // Наш голос. — 1911. — Ч. 5. — С. 223-231.
9. Рибалка Л. Національні проблеми соціал-демократичного руху в Росії / Л. Рибалка // Наш голос. — 1911. — Ч. 5. — Березень. — С. 260-265.
10. Земельна політика правительства перед судом «землевладельческого-западногокрая» // Слово. — 1909. — №8. — 22 лютого. — С. 2-3.
11. Селецький Я. Домагання дворян / Я. Селецький // Слово. — 1909. — №9. — 1 березня. — С. 8-9.
12. Порш М. Автономія України / М. Порш // Слово. — 1908. — №5. — 4 лютого. — С. 8-9.
13. Мик П. Добрий почин / П. Мик // Рада. — 1911. — №4. — 6 (19) січня. — С. 1.
14. Ільченко А. Українські земства і переселення / А. Ільченко // Слово. — 1907. — №15. — 17 серпня. — С. 3.
15. А.В. Для чого крестьянський банк скуповує землі у панів-поміщиків? // Слово. — 1908. — №6. — 11 травня. — С. 1-3.
16. М.Г. Землеустроїтельні комісії і крестьянські депутати // Слово. — 1907. — №12-13. — 4 серпня. — С. 8-9.
17. Юрченко С. Бесіди про земельну справу / С. Юрченко // Слово. — 1908. — №23. — 15 червня. — С. 3-5.
18. Висоцький О. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні) : монографія / О. Ю. Висоцький. — Дніпропетровськ : ДДФЕІ, 2001. — 160 с.

19. Ковалевський М. Од романтики до реалізму / М. Ковалевський // А-НВ. — 1919. — Річник XX. — Т. LXXIII. — Кн. 1. — С. 82-95.
20. Програмова заява Головної Ради УПСР про відновлення партійної та революційної роботи // Українська суспільно-політична думка в XX столітті : документи і матеріали : в 3 т. / [упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. — Б.М. : Сучасність, 1983. — Т.1. — С. 165-167.
21. Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). — К. : ІПіЕНД, 1999. — 272 с.
22. Проект програми УПСР (червень 1915 р.) // Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / [упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михальський]. — Луганськ : СУДУ, 1999. — С. 107-109.
23. Мицюк О. Переселенський туман / О. Мицюк // Рада. — 1907. — №169. — 28 липня (6 серпня). — С. 2.
24. Мицюк О. Переселення та українство (Відбиток з тижневика «СНІП») / О. Мицюк. — Харків, 1912. — С. 15-18.
25. Силенко А. Кооперація і земельна справа / А. Силенко // Рада. — 1912. — Рік III. — Ч. 1. — 1 листопада. — С. 24.
26. Сільський Кооператор. Корисна справа // Засів. — 1911. — №20. — 15 липня. — С. 308.
27. Нестеренко П. Що діється по товариствах // Рілля. — 1911. — Рік. II. — Ч. 2. — 15 листопада. — С. 8-10.

This article deals with assessments of the essence and realization of Stolypin agrarian reform in the interrevolutional period (1907-1917) on the base of publications presented by representatives of Ukrainian socialist parties of Above-Dhiprovskaya Ukraine (USDLP, UPSR).

Key words: Ukrainian socialist, esdeky, USDLP, socialist revolutionary, UPSR, Stolypin agrarian reform, P. Stolypin, municipalization of land, socialization, planning commissions, Peasant Bank, resettlement policy.

Отримано: 3.11.2014